

Krystian Pachucki-Włosek

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4527-5441>

Zmiana polityki władz Uzbekistanu wobec uprawy bawełny jako następstwo nieposłuszeństwa obywatelskiego

1. Wprowadzenie

Nieposłuszeństwo obywatelskie we współczesnym wydaniu istnieje od połowy XIX wieku, kiedy pojawili się pierwsi jawni buntownicy opisujący to zjawisko. Henry David Thoreau zakładał, że nieposłuszeństwo obywatelskie musi się składać z dwóch elementów – łamania prawa i oczekiwania kary¹. Wszyscy twórcy definicji pojęcia „nieposłuszeństwo obywatelskie” zakładają, że jest to ostateczne działanie w sytuacji, kiedy zostaną wykorzystane wszystkie możliwe legalne środki przeciwdziałania niesprawiedliwemu prawu i postępowaniu ze strony aparatu państwowego.

Odmienną wizję prezentują naukowcy w kwestii roli nieposłuszeństwa obywatelskiego. Ronald Dworkin zakładał, że nieposłuszeństwo ma na celu testowanie obowiązującego prawa. Podobnie uważał John Rawls. Obaj zakładali, że takowe testowanie ma na celu udoskonalenie panującego porządku prawnego. Niekiedy stosowanie nieposłuszeństwa jest przez nich uznawane za obowiązek świadomego obywatela.

Naukowcy przytaczają setki przykładów postaw uznawanych za działanie mające cechy nieposłuszeństwa obywatelskiego. W państwach demokratycznych społeczeństwo posiada większe możliwości do swobodnego działania, odmienna sytuacja ma miejsce w Uzbekistanie. W krajach autorytarnych ludzie postępujący zgodnie z drogowskazem Rawlsa uważani są za buntowników i osoby burzące panujący ład.

W Uzbekistanie już na samym początku rozważania zjawiska nieposłuszeństwa obywatelskiego napotyka się znaczący problem – w społeczeństwie uzbeckich podobnie jak w większości społeczeństw azjatyckich nie występuje powszechnie zjawisko oporu wobec władzy. Religia muzułmańska odgrywa dużą rolę w takim postrze-

¹ H. Arendt, *Nieposłuszeństwo obywatelskie*, [w:] *O przemocy. Nieposłuszeństwo obywatelskie*, Fundacja Aletheia, Warszawa 1998, s. 153–154.

niu – przywódcy są przywódcami z woli Boskiej, zatem niepodporządkowanie się im oznacza, iż jesteś nieposłuszny Allachowi, dlatego w kwestiach politycznych jedynie pojedyncze jednostki decydują się na konfrontację z aparatem władzy. Odmienne stanowisko można dostrzec w podejściu do kwestii ekonomicznych, wobec którego część społeczeństwa jest skłonna do oporu wobec decyzji władz².

W niniejszym artykule autor porównał przypadki nieposłuszeństwa w warunkach uzbeckich do klasycznych przejawów tego zjawiska. Autor starał się udowodnić hipotezę, że w Uzbekistanie można mówić o wystąpieniu zjawiska nieposłuszeństwa obywatelskiego w kontekście problemu związanego z produkcją bawełny. Klasyczne przejawy nieposłuszeństwa autor przyjął za doktorem Arturem Szuttą, który w swojej monografii *Obywatelskie nieposłuszeństwo: próba określenia pojęcia* przyjął następujące determinanty, jakie muszą wystąpić, aby zachowanie można było uznać za nieposłuszeństwo obywatelskie: podejmowane zachowanie musi być sprzeczne z obowiązującym prawem, musi mieć charakter pokojowy bez używania przemocy, musi zostać podjęte świadomie jako wyraz protestu przeciw niesprawiedliwości przepisów prawnych, musi wystąpić intencja zmiany tych przepisów na sprawiedliwe, musi wystąpić opór wobec konkretnego przepisu, a nie całościowo obowiązującego ustroju prawnego oraz musi mieć charakter jawny i publiczny.

Dodatkowo autor w procesie udowadniania tezy wykorzystał odwołanie do wymienianych przez doktora Artura Szuttę mechanizmów skutecznego oddziaływania nieposłuszeństwa obywatelskiego – państwo liczy się z opinią publiczną oraz dba o swój wizerunek zewnętrzny, stan intelektualny i moralny społeczeństwa.

Druga hipoteza, jaką autor starał się udowodnić w swojej pracy, opiera się na założeniu, że na rozwój nieposłuszeństwa obywatelskiego wśród hodowców bawełny miał wpływ głównie czynnik ekonomiczny. Dowód na to przedstawiono za pomocą przykładów skali łamania rozporządzeń dotyczących obowiązkowego obszaru zasiewów bawełny zarówno przez prywatnych rolników, farmerów, jak i spółdzielnie rolnicze oraz poruszając kwestię kondycji finansowej całego sektora bawełnianego w Uzbekistanie.

2. Początek problemów z uprawą bawełny – czasy funkcjonowania Uzbekistanu w obszarze ZSRR

Uprawa bawełny w Azji Centralnej była już obecna w VI wieku p.n.e. Nie odgrywała ona strategicznej roli aż do roku 1861, kiedy wybuchła wojna secesyjna w Stanach Zjednoczonych Ameryki³. Mocarstwa, aby mogły zaspokoić własne potrzeby, zmuszono do rozpoczęcia uprawy na własnym terytorium. Carska Rosja rozwinęła uprawę na terytoriach Emiratów Buchary i Chiwy. Ograniczenia technologiczne w postaci braku

² B. Grabowska, *Kilka uwag na temat nieposłuszeństwa obywatelskiego*, „Ruch Filozoficzny” 2007, nr 4, s. 615–625.

³ N. Mingbaev, *Uzbeckskiy chłopok: ot Grazhdanskoy vojny v SShA do segodnyashnikh problem*, <https://caa-network.org/archives/7649>, inf. 13 II 2020.

nowoczesnej sieci nawadniającej wyhamował ambicję carów w kwestii powiększenia rocznej produkcji bawełny.

Szybkie zmiany w uprawie bawełny nastąpiły po wygraniu przez bolszewików wojny domowej (1917–1921). Związek Radziecki, będąc jedynym państwem komunistycznym na świecie, dążył do osiągnięcia autarkii gospodarczej w wielu dziedzinach produkcyjnych; taką próbę podjęto także w kwestii zabezpieczenia ludności całego Kraju Rad w odzież. Rosnąca populacja wymagała coraz większej ilości ubrań, co wiązało się z koniecznością zintensyfikowania uprawy bawełny. W 1924 roku władze bolszewickie podjęły decyzję o wyspecjalizowaniu części Azji Centralnej w produkcji bawełny, w tym celu utworzono Uzbeką Socjalistyczną Republikę Radziecką. Republice postawiono jedno zadanie – produkcja bawełny na potrzeby całej radzieckiej gospodarki. W skuteczności wykonania zadania miały pomóc wielkie inwestycje infrastrukturalne umożliwiające zwiększenie arealu pól bawełnianych. W trzeciej pięcioletce (1938–1942) rozpoczęto budowę wielkich kanałów irygacyjnych, których rozwój trwał nieprzerwanie do lat 70. XX wieku⁴. Przeszło trzydzieści lat władze centralne nie oszczędziły środków na rozbudowę sieci nawadniającej ze względu na znaczący wzrost zbiorów bawełny z każdym rokiem. Apogeum procesu intensyfikacji produkcji uzbeckiej bawełny stał się rok 1983 – według danych Ministerstwa Rolnictwa Uzbeckiej SRR pozyskano 7 mln ton surowca⁵. Afera bawełniana z 1983 roku pokazała, że system rozbudowy kanałów pod koniec lat 70. XX wieku przestał wpływać pobudzająco na wzrost zbiorów – nie istniały w tym okresie już rzeczywiste możliwości polepszenia wydajności. Władze na Kremlu, dostrzegając spadającą efektywność uzbeckiego sektora bawełnianego, podjęły decyzję o ograniczeniu dotacji, co doprowadziło do spadku produkcji – okazało się, że wzrost produkcyjny miał charakter ekstensywny i wymagał ogromnych nakładów środków nieadekwatnych do zysków. Ograniczono produkcję do niezbędnego minimum dla radzieckiego przemysłu włókienniczego – zbiory w 1986 roku wyniosły 4,9 mln ton i były o 37% mniejsze niż w 1983 roku⁶. Wskaźnik minimalny utrzymywał się aż do upadku Związku Radzieckiego w 1991 roku.

3. Bawełna jako ratunek dla gospodarki Uzbekistanu w okresie przemian (1991–2000)

Po upadku ZSRR podobnie jak we wszystkich republikach radzieckich w Uzbekistanie pojawiła się konieczność restrukturyzacji nierentownych przedsiębiorstw produkcyjnych. Prezydent Islam Karimow postanowił utrzymać dwa najważniejsze sektory, które miały uratować kraj przed krachem finansowym: sektor wydobywczy – głównie gaz ziemny, oraz sektor rolny ze szczególnym naciskiem na uprawę bawełny.

⁴ K. Ibragimova, T. Shamudinova, *Upravlenie irrigatsionnymi sistemami v Uzbekistane*, „*Molodoy Uchenyy*” 2017, nr 10, s. 173–174.

⁵ Z. Kurbanova, *Khlopkovyy put Uzbekistana*, „*MOSTY. Analitika i novosti o torgovle i ustoychivom razvitii*” 2017, nr 5, s. 31–33.

⁶ *Ibidem*.

Państwa europejskie wyraziły gotowość zainwestowania w sektor wydobywczy, dlatego Uzbekistan dopuścił inwestorów zagranicznych do udziału w eksploatacji bogactw naturalnych na zasadach *joint venture*⁷. Dla władz Uzbekistanu w tej sytuacji głównym źródłem wpływu do budżetu stał się sektor rolny, który był w całości kontrolowany przez państwo. Utrzymanie produkcji bawełny pod kuratelą państwa doprowadziło do braku jakichkolwiek zmian w tej gałęzi – nie przeprowadzono nawet propagowanej przez prezydenta dezideologizacji. Przywódca próbował utrzymać mobilizację producentów jak w okresie radzieckim, przez budowanie kultu bawełny i gloryfikację rolników zajmujących się jej uprawą⁸. Głównym czynnikiem mobilizującym ludność Uzbekistanu do efektywnej pracy na polach bawełny w czasach radzieckich był system nagród rzeczowych i pieniężnych. Utrzymanie zachęty finansowej nie było możliwe do realizacji przez kryzys, który nastąpił po upadku Związku Radzieckiego. Większa część hodowców doskonale rozumiała trudne położenie i nie buntowała się, nieliczni, którzy podjęli próbę walki z systemem, zostali skutecznie spacyfikowani przez służby bezpieczeństwa.

Utrzymanie regulacji obrotu bawełną jeszcze z czasów ZSRR przyznawało państwu jako jedynemu podmiotowi prawo do obrotu surowcem. Dzięki takiemu rozwiązaniu łątano dziurę budżetową – na rynku wewnętrznym oferowano rolnikom zaniżone ceny, następnie bawełnę sprzedawano na rynkach światowych, a różnica z transakcji trafiała do budżetu państwa i do wysokich urzędników administracyjnych, którzy uczynili z sektora bawełnianego źródło nielegalnego czerpania korzyści majątkowych. Niskie stawki na rynku wewnętrznym doprowadziły do skrajnego ubóstwa wśród rolników i braku możliwości podjęcia inicjatyw modernizacyjnych. Prezydent zdecydował się zastąpić pracę maszyn pracą ludzi – przywrócono obowiązek uczestnictwa w kampanii zbiorów. Niezadowolenie społeczne rozładowano, stosując wobec opornych groźby w postaci możliwości zwolnienia z pracy za uchylanie się od obowiązku uczestnictwa w kolektywnym zbiorze bawełny.

Oparcie funkcjonowania uprawy bawełny na zastraszeniu społeczeństwa i hodowców nie mogło trwać zbyt długo. Wzrost opresyjności w latach 90. XX wieku doprowadziło do potajemnego wzrostu niezadowolenia. Jego akumulacja przez dekadę musiała się zakończyć wybuchem – niezadowolenie zaczęło wypierać strach, co stało się katalizatorem dla prób pierwszego nieposłuszeństwa wobec obowiązującego ustawodawstwa.

4. Początki narodzin oporu (2000–2011)

Na wzrost liczby producentów wykazujących nieposłuszeństwo wobec obowiązującego prawa wpłynęło kilka czynników. Po pierwsze, od 2000 roku uzbecka gospodarka weszła w okres prosperity gospodarczej, a sytuacja rolników nie ulegała poprawie. Po drugie, uzbecy rolnicy dostrzegali przemiany zachodzące w sąsiednim Kazachstanie, gdzie

⁷ D. Nishanov, *Vneshnyaya politika Respubliki Uzbekistan: v 90-e gody XX veka*, 2008, s. 130–136.

⁸ Moskovskiy Tsentr Karnegi, *Pochemu Uzbekistan ne mozhет izbavitsya ot khlopkovogo proklyatiya*, <https://carnegie.ru/>, inf. 13 II 2020.

wzrost dochodów z sektora wydobywczego wpływał na poprawę sytuacji ekonomicznej mieszkańców zatrudnionych w rolnictwie. Pojawiły się zarzuty wobec władzy o brak troski o sytuację materialną własnych obywateli podparte porównaniem z działaniami kazachstańskiego rządu. Zarzuty natury ekonomicznej nie wywierały na władzach uzbeckich zbytniego wrażenia ani poczucia zagrożenia, co w dalszej perspektywie okazało się zgubne – aparat państwowy nie przyjął myślenia, iż w przyszłości takie postulaty mogą przekształcić się w postulaty o naturze politycznej. Uważano, że dopóki społeczeństwo posiada problemy ekonomiczne, nie będzie zajmować się innymi zagadnieniami. Już wkrótce wydarzenia andiżańskie w maju 2005 roku pokazały, jak błędne jest to myślenie. Społeczeństwo za wszystkie problemy ekonomiczne obwiniło urzędującego prezydenta i domagało się jego usunięcia. Wstawiło się za miejscowymi biznesmenami, którzy samodzielnie próbowali zbudować system wolnorynkowy zapewniający ludziom pracującym u nich lepsze warunki niż sektor państwowy. Próba zastraszenia ich przyniosła odwrotne skutki – społeczeństwo przestało się bać i otwarte stanęło przeciwko szkodliwym działaniom władzy. Rozpoczął się okres bojkotu określonych przepisów prawnych. Rolnicy, nie posiadając możliwości dialogu z władzą, rozpoczęli działalność podważając panujący porządek prawny – rozwinęli sprzedaż wolnorynkową, budując tym samym szarą strefę handlu bawełną. Uznali ustawiony przez ustawę monopol państwa na obrót bawełną za szkodliwy i zaniechali jego przestrzegania. Podważając obecny porządek prawny, zaproponowali nowy oparty na wolności sprzedaży, co klasyfikuje takie zjawisko do nieposłuszeństwa obywatelskiego; zbuntowali się wobec konkretnego przepisu, a nie całego kodeksu prawnego oraz zaproponowali nową wersję ustawy dotyczącej handlu bawełną.

Decyzje władzy mające na celu przeciwdziałanie takiemu procederowi okazały się niewłaściwe. Zastosowano takie same środki jak w latach 90. XX wieku, które nie były adekwatne do przemian zachodzących w społeczeństwie uzbeckim. Pierwszym działaniem było zwiększenie inwigilacji środowiska wiejskiego. Próbowano to osiągnąć przez zrzeczenia producentów bawełny i postawienie nad nimi nadzorca z centrum⁹. Powołanie spółdzielni po 2005 roku doprowadziło do odwrotnego skutku, jaki zakładały władze w Taszkencie¹⁰. Zamiast zwiększenia inwigilacji stworzono rolnikom podstawy do jeszcze szerszego zjednoczenia się w walce o swoje prawa – częściej się spotykali, widzieli, że problem dotyczy szerszej liczby hodowców. Drugim negatywnym skutkiem decyzji państwa było ułatwienie pracy nielegalnym nabywcom bawełny – w zrzeszonych grupach gospodarzy nielegalni handlarze mogli zakupić jednorazowo większą partię surowca niż u pojedynczego dostawcy.

Kolejny problem nierozwiązany przez państwo był związany z płatnościami za dostarczony surowiec. W Uzbekistanie z powodu trudności z gotówką rolnicy niejedno-

⁹ Natsionalnaya baza danyh zakonodatelstva Respubliki Uzbekistan, *POLOZhYeNIYe o poryadke osushchestvleniya obyazatelnoy prodazhi valyutnoy vyruchki ot eksporta i realizatsii khlopkovogo volokna predpriyatiyam respubliki, pererabatyvayushchim khlopkovoe volokno, a takzhe vydachi bankovskikh garantiy i otkrytiya rezervnykh akkreditivov po kontraktam na eksport khlopkovogo volokna*, <https://lex.uz/ru/>, inf. 13 II 2020.

¹⁰ *Ibidem*.

krotnie dostawali zapłatę opóźnioną nawet o 6 miesięcy. Częstym zjawiskiem była wymiana barterowa – za dostarczoną bawełnę rolnicy otrzymywali kiepskiej jakości masło bądź mięso. Najbardziej dokuczliwym skutkiem było kontrolowanie przez państwo rynku walutowego, co ograniczało rzeczywiste zyski rolników. Obrazuje to tabela 1.

Tabela 1. Ceny oferowane przez państwo uzbeckie za bawełnę w latach 1999–2012

Sezon	Cena oferowana przez państwo za tonę bawełny	Wartość w USD po oficjalnym kursie	Wartość w USD po czarnorynkowym kursie	Różnica pomiędzy oficjalnym i czarnorynkowym kursie
1999/2000	34 800	168	684	-516
2000/2001	52 000	331	903	-572
2001/2002	80 000	635	1355	-720
2002/2003	126 000	918	1153	-235
2003/2004	195 000	992	999	-7
2004/2005	225 000	1069	1067	+2
2005/2006	255 000	1185	1175	+10
2006/2007	306 000	1244	1268	-24
2007/2008	352 000	1293	1344	-51
2008/2009	430 000	1403	1610	-207
2009/2010	454 500	1537	2101	-564
2010/2011	587 980	1661	2360	-699
2011/2012	496 020	1850	2730	-880

Źródło: S. Macdonalds, *Economic Policy and Cotton in Uzbekistan*, [w:] *A Report from the Economic Research Service/USDA*, 2012, p. 8.

Uzbekistan od lat utrzymuje się z różnicy wynikającej z kupna bawełny na rynku wewnętrznym i sprzedaży jej na rynkach światowych. Drugim ważnym zjawiskiem jest wykorzystywanie różnic kursu walutowego, co wiąże się z gigantycznymi zyskami dla budżetu centralnego. Nie można stwierdzić, że władza nie widziała problemu, gdyż w okresach narastania zjawiska buntu prawie wyrównano rzeczywiste zyski rolników z wartością wytwarzanej przez nich produkcji (sezony: 2004/2005, 2005/2006). Jednak po uspokojeniu niepokoju społecznych władza powróciła do grabieżczej polityki wobec rodzimych hodowców, co wygenerowało zjawisko coraz powszechniejszego buntu.

Rolnicy wywozili coraz więcej bawełny do sąsiedniego Kazachstanu, w którym mogli otrzymać dobrą zapłatę i wymienić ją na dolary amerykańskie po realnym kursie, tracąc niewielki procent na prowizji. Zjawiska tego nie dało się wyeliminować przez współpracę z Kazachstanem, gdyż Nazarbajew mógł ograniczyć uprawę bawełny na własnym terytorium, co dawało możliwości zaoszczędzenia ogromnych ilości wody i zakupu surowca po niższej cenie niż wyniosłoby wyprodukowanie go w kraju. Karimow, nie mogąc liczyć na współpracę Nazarbajewa w tej kwestii, podjął decyzję o zwiększeniu liczby posterunków w terenach przygranicznych z Kazachstanem¹¹. Uszczelnienie granicy przyniosło efekty

¹¹ Institute for War & Peace Reporting, *Uzbek Cotton Smugglers Targeted*, <https://iwpr.net/ru/>, inf. 13 II 2020.

na krótki czas. Wzrósł odsetek aresztowanych rolników podczas próby przemytu, lecz nie zaniechano prób. Przeciwnie – odnotowywano ich częstotliwość. Po pewnym czasie władze odkryły, iż pogranicznicy zaczęli brać łapówki od przemytników bądź umożliwiać przewóz bawełny krewniakom – w Uzbekistanie ciężko było znaleźć osobę, która nie miała w rodzinie osoby powiązanej z uprawą bawełny.

Dostrzegając brak możliwości realnego przeciwdziałania, władze próbowały wywrzeć na producentach nacisk ekonomiczny przez ograniczenie wsparcia z budżetu centralnego. Ograniczenie nakładów doprowadziło jedynie do zmniejszenia obszaru upraw i samej wydajności. Agronomi, chcąc pokazać niezadowolenie z takiego stanu rzeczy, zaprzestali prób uprawy bawełny na własnym gruncie, co wiązało się z próbami łamania prawa narzucającego na każdego rolnika obowiązek uprawy bawełny na określonym areale i dostarczeniem odpowiedniej ilości do skupów (limity produkcyjne do hektara). Władze centralne nie spodziewały się nieposłuszeństwa w postaci zaprzestania całkowitej uprawy przez niektórych gospodarzy, dlatego postanowiono zaprzestać wprowadzania nowych regulacji i próbować egzekwować obecnie obowiązujące.

Największą bolączką władzy okazali się działacze społeczni uświadamiający społeczność wiejską. Jedną z czołowych aktywistek stała się Umida Achmedowa – znana reżyser i fotograf. Rozpoczęła kampanię informacyjną za granicą na temat przymusowej pracy dzieci. W samym Uzbekistanie zaczęła rozpowszechniać informacje wśród rolników, że takie działania są nieakceptowalne w dzisiejszym świecie, przez co naraziła się władzom. W 2010 roku została oskarżona o fałszowanie w swoich pracach rzeczywistości panującej w Uzbekistanie i niszczenie dobrego imienia Uzbekistanu na arenie międzynarodowej¹². Rozpoczął się proces budowania społeczeństwa obywatelskiego posiadającego swoich liderów, którego władze centralne nie potrafiły już zatrzymać.

Dopiero okres po 2000 roku można tak naprawdę nazwać czasem działań noszących miano nieposłuszeństwa obywatelskiego. Pojawiły się pierwsze osoby wyrażające swój protest publicznie, gotowe ponieść odpowiedzialność za wyrażanie buntu wobec postępowania władzy (Umida Akhmedova). Drugim zjawiskiem było porzucenie pojedynczej działalności na rzecz tajnego zrzeszania się i wyrażania niezadowolenia przez szerszą grupę społeczności. Spopularyzowała się jedna z form akcji bez przemocy – niewspółdziałanie. Małe społeczności zaczęły bojkotować elitę polityczną przez brak uczestnictwa w wyborach. Pokazano tym samym, że w danym regionie wzrasta niezadowolenie z działań miejscowych władz, co przełożyło się także na wybory ogólnokrajowe. Rolnicy zdecydowali się także na odmowę współpracy z lokalną władzą przez porozumiewanie się w sprawie zgłaszanych strat dotyczących uprawy bawełny. Kiedy wszyscy zaczęli podawać podobne straty, władza przestała nabierać podejrzeń wobec nieuczciwości ich działania. W rzeczywistości, aby polepszyć swoją sytuację finansową, zafałszowaną bawełnę sprzedawali na czarnym rynku.

¹² The Open Asia, *Umida Akhmedova: za chto sudili uzbekskuyu zhenshchinu-fotografu?*, <http://theopenasia.net/ru/>, inf. 13 II 2020.

5. Zmasowany opór rolników (2012–2016)

Islam Karimow, dostrzegając wzrost oporu społecznego wobec obowiązującego ustawodawstwa, zdecydował się na niewielkie ustępstwa – podjął działania zmierzające do ograniczenia nielegalnego wywozu bawełny poza granicę państwa. Nowe rozwiązania umożliwiały rolnikom legalną sprzedaż części zbiorów bezpośrednio zakładom włókienniczym na terytorium Republiki Uzbekistanu. W większości należały one do prywatnych inwestorów z państw zachodnich, którzy oferowali dobre stawki. Państwo miało czerpać korzyści z części zbiorów zebranych przez rolników. Takie rozwiązanie doprowadziło do niewielkiego polepszenia sytuacji finansowej samych hodowców.

Model hybrydowy nie mógł działać zbyt długo, gdyż główni inwestorzy Szwajcary bardzo szybko rozbudowywali przejęte zakłady oraz wznosili nowe. Zreformowali Kokandzki Kombinat Tekstylny, doprowadzając do powstania najnowocześniejszego zakładu produkującego tkaniny w Azji Centralnej (Indorama Kokand Textile), a firmę Uztex Group zmieniając w największego producenta tkanin w Uzbekistanie¹³. Zwiększenie mocy produkcyjnej wymagało dostaw większej ilości bawełny, przez co rolnicy zawierali potajemne kontrakty z zagranicznymi firmami na dodatkowe dostawy. Władze nie posiadały możliwości wglądu w rozliczenia firmy ze względu na brak posiadania udziałów w tychże przedsiębiorstwach, dzięki czemu rolnicy dostarczający nielegalnie surowiec byli bezpieczni.

Karimow za pomocą inwestorów zagranicznych zrealizował tak naprawdę jeden zakładany cel – zwiększenie ilości miejsc zatrudnienia umożliwiło znalezienie zatrudnienia bezrobotnym mieszkańcom wsi. Doprowadziło to do wzrostu dochodów ludności wiejskiej, zmniejszając poziom niezadowolenia społecznego.

Państwo pośrednio usankcjonowało prywatną sprzedaż bawełny. Od 2012 roku utrzymywano iluzoryczny monopol państwa na obrót bawełną. Ścigano jedynie osoby zajmujące się handlem transgranicznym, natomiast zaprzestano tego wobec osób współpracujących z zakładami, gdyż zakłady te po wyprodukowaniu tkanin musiały od tego zapłacić podatek, co nie wiązało się z całkowitym wykluczeniem państwa z osiągnięcia profitów z obrotu bawełną. Liberalizacja ograniczyła szarą strefę, która w 2017 roku stanowiła około 22,4 mld USD (40–46% uzbeckiego PKB)¹⁴. Ponad połowa szarej strefy to nielegalny obrót bawełną, a nielegalne zyski przewyższają oficjalne prawie dziesięciokrotnie – oficjalne w 2017 roku przychody z eksportu tekstyliów wyniosły 1,27 mld USD¹⁵. Takie straty nie mogły być dalej akceptowalne przez władzę, dlatego podjęto decyzję o liberalizacji prawa bawełnianego.

Nieposłuszeństwo obywatelskie przyniosło wymierne skutki. System polityczny nie był gotowy na przemiany ani znaczące ustępstwa, dlatego wytworzył się nieoficjalny konsensus pomiędzy państwem a producentami. Ci sprzedawali część swojego towaru

¹³ Swissinfo, *PRINUDITELNYY TRUD. Mozhet li Shveytsariya pomoch sdelat uzbekskiy khlopok «chistym»?*, <https://www.swissinfo.ch/rus, inf. 13 II 2020>.

¹⁴ Spot, *Obem tenevoy ekonomiki otsenili v 45–46% ot VVP*, <https://www.spot.uz/ru, inf. 13 II 2020>.

¹⁵ OEC, *What does Uzbekistan export? (2017)*, <https://oec.world/en, inf. 13 II 2020>.

nielegalnie, nie podważając przy tym wiodącej roli państwa w obrocie bawełny. Aparat państwowy pod wpływem samowolnych przemian ze strony rolników rozpoczął wprowadzanie reform. Proces ten zapoczątkowano pod koniec rządów Islama Karimowa. W 2015 roku prezydent ogłosił program przebudowy rolnictwa, który zakładał zmniejszenie wielkości upraw bawełny na korzyść warzyw i sadów owocowych. W 2015 roku na realizację tego założenia przekazano 30 tysięcy hektarów ziemi do tej pory wykorzystywanej w uprawie bawełny¹⁶.

W okresie urzędowania Szawkata Mirzijojeva wzrosła częstotliwość stosowania pokojowych środków, bardzo popularne stało się pisanie petycji do prezydenta. Ułatwiła to specjalnie utworzona na polecenie prezydenta skrzynka mailowa. Rolnicy z wielu regionów opisywali swoją trudną sytuację i prosili w nich prezydenta o interwencję. Ilość takich pism uświadomiła władzy, jak wielkie jest niezadowolenie społeczeństwa z utrzymującej się sytuacji, co stało się przyczyną do podjęcia reform. Zaczęto zwracać uwagę na problem produkcji bawełnianej, który dotąd był ignorowany przez media państwowe, w innych środkach masowego przekazu, np. w internecie.

6. Zmiany po śmierci Islama Karimowa (2016–2019)

Po dwudziestu pięciu latach urzędowania zmarł Islam Karimow. Nowy prezydent został Szawkat Mirzijojev. Prezydent, rozumiejąc konieczność przeprowadzenia reform, ogłosił program działania dążącego do przebudowy gospodarczej kraju. Program obejmował także sektor rolniczy, co dawało rolnikom nadzieję na zmiany skostniałego systemu.

Pierwszym działaniem było zadeklarowanie zaprzestania wykorzystywania dzieci do prac na polach bawełny. W 2017 roku wprowadzono regulacje zakazujące pracy dzieci oraz możliwość karania osób łamiących tenże przepis. Starania Mirzijojeva doprowadziły do zniesienia w 2018 roku przez USA sankcji na uzbecką bawełnę¹⁷. Ponownie otwarto dla uzbeckiej bawełny rynki lepiej płacące za dostawy niż rynek chiński i rosyjski, co miało przełożyć się na poprawę kondycji materialnej hodowców. Decyzja ta była wyczekiwana także przez obywateli. Około siedmioletnia działalność fundacji uświadomiła rodzicom, że przymuszanie ich dzieci do pracy jest niezgodne z prawem, które Uzbekistan zobowiązał się przestrzegać. Kluczową rolę w buncie rodziców znowu miał czynnik ekonomiczny. Dzieci z biednych i bogatych rodzin nie były równo traktowane wobec tego obowiązku – istniała możliwość wykupu od konieczności uczestniczenia w pracach polowych, z czego korzystali zamożni obywatele. Biedni także chcieli z tego skorzystać, jednak ze względu na brak posiadanych środków nie mieli takiej możliwości, co rodziło frustrację społeczną.

¹⁶ *Uzbekistan sokrashchaet vyrashchivanie khlopka dlya uvelicheniya posevov proizvodstvennykh kultur*, <https://regnum.ru/news/polit/1886113.html?fbclid=IwAR1aSpyAC1bs4XpBfNO-66d-H9kcL-6770WmXWW4-jUxKg2EU4guSYLv0yEk>, inf. 13 II 2020.

¹⁷ *Nastoyashchee Vremya, Vlasti SShA udalili uzbekskiy khlopok iz spiska tovarov, proizvedennykh s ispolzovaniem detskogo truda*, <https://www.currenttime.tv>, inf. 13 II 2020.

Bunt pojawił się także w środowisku nauczycielskim. Wymiany pracownicze organizowane w ramach unijnego programu TEMPUS w latach 1991–2000 uświadomiły nauczycielom, że główną misją pedagoga jest ukształtowanie inteligentnych i samodzielnie myślących obywateli, a nie posłusznych stworzeń niepotrafiących się przeciwstawić bezprawiu. Dopiero po śmierci Karimowa nauczyciele, widząc liberalizację systemu, postanowili wprowadzić w życie wiedzę nabytą na wymianach w Republice Federalnej Niemiec, Republice Francuskiej i pozostałych państwach tak zwanej starej Unii.

Rosnący opór inteligencji, a co ważniejsze robotników i rolników skłonił Mirzijoewa do podjęcia kolejnych działań reformatorskich. Chcąc przedstawić państwo jako inicjatora przemian, pomijając przy tym oddolny nacisk społeczny, w 2017 roku podczas wizyty w Republice Karakałpakstanu prezydent nakazał miejscowym spółdzielniom zrezygnować z uprawy bawełny i zastąpić ją hodowlą zwierzęcą¹⁸. Działania prezydenta miały charakter pokazowy, gdyż usankcjonował tak naprawdę zmiany, które rolnicy przeprowadzili samowolnie kilka lat wcześniej. Głównym powodem samowoli rolników stał się problem z dostępnością wody, która w coraz mniejszej ilości dopływała w okolice Jeziora Aralskiego.

Wydarzenia z Karakałpakstanu stały się początkiem retoryki, że bawełna jest rośliną zużywającą nieproporcjonalne ilości wody w stosunku do zysków z niej czerpanych. W 2019 roku opracowano nową strategię dla rozwoju rolnictwa na lata 2020–2030¹⁹. Strategia zapowiadała znaczące zmiany, które prezydent zaczął realizować z wielkim rozmachem już na początku 2020 roku. 3 lutego 2020 roku doszło do spotkania prezydenta Mirzijoewa z uzbeckimi uczonymi, podczas którego prezydent wypowiedział szokujące słowa – pierwszy raz od ponad 100 lat najwyższy przywódca polityczny Uzbekistanu skrytykował uprawę bawełny: „Komu potrzebna jest bawełna, kto jest nią zainteresowany? Ona nie przyniesie żadnych korzyści naszemu narodowi. Przyniesie tylko biedę i cierpienie”²⁰.

Na początku 2020 roku Minister Rolnictwa Republiki Uzbekistanu Dżamszid Ho-dżajew poinformował, że w 2020 roku Uzbekistan zakończył państwowy skup surowej bawełny od rolników, a hokimowie (w przypadku wilajetów odpowiednicy polskich wojewodów) zostali zwolnieni z obowiązku pilnowania kampanii bawełnianej²¹. Minister podczas wystąpienia podkreślił także, że farmerzy powinni mieć możliwość bezpośredniej sprzedaży surowca fabrykom w celu zwiększania swoich zysków. W słowach ministra dostrzec można było zachętę do przebranzowienia się na uprawę pszenicy, warzyw i owoców. Przekonywał, że uprawy te są bardziej wydajne i wymagają mniej wody, która staje się deficytowa w wielu obszarach rolniczych Uzbekistanu. W 2020

¹⁸ Uznews, *Prezident poruchil sokratit khlopkovye polya i razvivat zhivotnovodstvo*, <https://www.uznews.uz/ru>, inf. 13 II 2020.

¹⁹ Gazeta.uz, *Utverzhdena Strategiya razvitiya selskogo khozaystva do 2031 goda*, <https://www.gazeta.uz/ru>, inf. 13 II 2020.

²⁰ UPL24, *«Khlopok prines lish bedy i stradanija»*, — Mirzieev, <https://upl.uz>, inf. 12 II 2020..

²¹ Rynek Wschodni, *Odszedł Karimow, odchodzi państwowy skup bawełny*, <http://www.rynekwschodni.pl>, inf. 13 II 2020.

roku wykonano plan stworzony przez Karimowa w 2015 roku dotyczący zmniejszenia wielkości zasiewu bawełny o 170 tysięcy hektarów, co wpłynęło na zwiększenie możliwości eksportowych warzyw, owoców i zbóż²².

7. Podsumowanie

Analizując kryteria zaproponowane przez doktora Artura Szuttę klasyfikujące przykładowe zachowanie jako przejaw nieposłuszeństwa obywatelskiego, można zakwalifikować do tego zjawiska działalność hodowców bawełny w Uzbekistanie. Spełniono większość założeń: zachowanie podejmowane przez obywateli było sprzeczne z prawem – łamali przepis nakazujący sprzedaż całości zbiorów bawełny państwu. Protestujący używali jedynie pokojowych rozwiązań bez użycia przemocy – nie istniały zorganizowane akcje protestacyjne, ale działalność pojedynczych osób była w całości pokojowa. Pojawiła się iskra zmian przepisów na sprawiedliwsze oraz protestowano jedynie wobec jednego przepisu, a nie całego ustawodawstwa.

Jeżeli analizować okres całościowy (1991–2019), problematyczne wydają się dwa założenia: świadome podjęcie zachowań nieposłuszeństwa obywatelskiego jako wyraz protestu i ich charakter jawny, publiczny. Przez wiele lat obywatele w obawie przed sankcjami nie ujawniali faktu, iż dopuszczają się zachowań niezgodnych z prawem. Dochodziło tutaj do rozumienia swobody w kategoriach myśli kantowskiej – obywatele czuli respekt wobec prawa, a zarazem wykorzystywali szansę na indywidualną działalność. Co do samego świadomego podjęcia zachowania nieposłuszeństwa sytuacja miała się podobnie jak w przypadku charakteru publicznego, jawnego. Nie występował on od początku walki z monopolem państwa. Obawiali się jawnego przeciwstawienia się, zdając sobie sprawę z konsekwencji, jakie groziły za takie zachowanie. Świadomy wyraz protestu zaczął się kształtować, kiedy pojawili się pierwsi represjonowani. Spora część rolników, widząc, że władza zamyka w więzieniach ludzi za działalność mającą poprawić ich poziom życia, świadomie podejmowali partycypację w proteście wobec krzywdzącej działalności rządu. Dzięki walce z nieposłusznymi władze centralne Uzbekistanu niejako same doprowadziły do uświadomienia sporej rzeszy rolników o niedostrzegalnym problemie społecznym, a raczej o skrywanym przez nich w obawie przed represjami. Karząc współobywateli znanych w środowisku rolniczym, doprowadzili do rozpropagowania ideałów głoszonych przez nieposłusznym rolników wśród całej grupy rolniczej.

W ostatnich latach spełniły się oba te przejawy – opór hodowców stał się świadomy, jawny i publiczny. Media państwowe zaczęły mówić o problemach uprawy bawełny, rolnicy zaczęli się domagać sprawiedliwej zapłaty. Ceny skupu bawełny współcześnie są ustalane po konsultacjach społecznych – wypracowuje się cenę kompromisową dla dwóch stron. Nadal jednak państwo czerpie gigantyczne zyski z ustalania zaniżonego

²² *V Uzbekistane v 2016 godu ploschadi pod khlopchatnikom sokrashcheny na 30,5 tys. gektarov*, https://nuz.uz/ekonomika-i-finansy/12856-v-uzbekistane-v-2016-godu-ploschadi-pod-hlopchatnikom-sokrascheny-na-305-tys-gektarov.html?fbclid=IwAR3O4Q4apNuObXilH8BTe_mBGVm4-QkpxY-1a7TO0kKanPg72wbmMp_eirnc, inf. 13 II 2020.

kursu skupu bawełny, jednak społeczeństwo zaczyna dostrzegać, że ma niewielki, ale realny wpływ na decyzje podejmowane przez rząd.

Wpływ działań społeczeństwa na sytuację wewnętrzną Uzbekistanu stawia przed nowym prezydentem konieczność zreformowania systemu politycznego państwa. Zmiany wprowadzone oddolnie przez społeczeństwo pod rządami Karimowa muszą zostać uwzględnione w wieloletnich programach transformacji gospodarczej. Zachowanie do tej pory uznawane za nieposłuszeństwo obywatelskie dzięki usankcjonowaniu straciło swoją pierwotną rolę. Społeczeństwo staje przed nowym zadaniem – zwrócenia uwagi na kolejne problemy wymagające uregulowania ich przez państwo. Prezydent sam wykazał inicjatywę do budowy społeczeństwa obywatelskiego w wydaniu uzbeckim. Wydanie uzbeckie może być rozumiane jako powołanie instytucji kontrolowanych przez państwo, które dadzą możliwość częściowej partycypacji społeczeństwa w sprawowaniu władzy.

Próbę budowy kontrolowanej instytucji zrzeszającej obywateli podważają poczynania prezydenta. Uwolnienie więźniów politycznych, w szczególności działaczy społecznych, nie pokazuje, że państwo chce mieć całkowitą kontrolę nad społeczeństwem obywatelskim. Mirzijojev przestał traktować działaczy społecznych więzionych za czasów Karimowa jako wrogów politycznych – jak robił to pierwszy prezydent Republiki Uzbekistanu – postrzega tych ludzi jako działaczy dążących do poprawy sytuacji w Uzbekistanie i jako patriotów dbających o ludność.

Elity polityczne zrozumiały, że nie są w stanie samodzielnie rozwiązywać wszystkich problemów i potrzebują pomocy społeczeństwa. Najwyżsi urzędnicy nie mogą jednak dopuścić do zbyt szybkiego rozwoju samodzielnych grup inicjatywnych, co rozumieją także działacze społeczni, dlatego trwają prace nad kompromisem, w którym państwo zachowa pozycję głównego gwaranta społecznego ładu i stabilności, a obywatele staną się grupą doradcą. W Uzbekistanie zachodzą teraz przemiany na wzór gorbaczowskiej pieriestrojki, Mirzijojev w przeciwieństwie do Gorbaczowa skrupulatnie steruje kierunkiem przemian, aby żądania przemian gospodarczych nie przerodziły się w żądania przebudowy systemu politycznego.

Pochylając się nad problemem bawełny, który dotyka wszystkich mieszkańców Uzbekistanu w sposób bezpośredni lub pośredni, najwyższy przywódca polityczny rozwiązał jeden z najważniejszych problemów, z którym borykał się niepodległy Uzbekistan. Rozwiązanie jednego problemu powoduje nagłośnienie kolejnego. A to z kolei na pewno zajmie mniej czasu ze względu na zdobyte doświadczenie podczas walki z monopolem bawełnianym.

Rozpoczęcie rozwiązywania problemów na szczeblu ogólnokrajowym wydaje się być ryzykowne – rozbudza aspiracje społeczeństwa. Jednak Uzbekistan nie ma czasu na zwlekanie, zbyt wiele go utracił przez ostatnie ćwierćwiecze. Zmiany muszą przebiegać w sposób ewolucyjny z elementami charakterystycznymi dla gwałtownych reform kontrolowanych odgórnie. Narodziny społeczeństwa obywatelskiego i zezwolenie władz na ich funkcjonowanie gwarantują kontynuowanie kierunku przemian, które wprowadzą Uzbekistan w nową epokę.

Streszczenie: Artykuł pochyla się nad kwestią nieposłuszeństwa obywatelskiego w Uzbekistanie. Celem artykułu jest znalezienie odpowiedzi na pytanie, czy w Uzbekistanie powstało społeczeństwo obywatelskie zdolne do oddziaływania na elitę rządzącą. Potwierdzeniem tej tezy stała się historia długoletniej walki z monopolem państwa na obrót bawełną nazywaną białym złotem. Jako główne źródło powstawania zachowań nieposłuszeństwa obywatelskiego autor przyjął kwestie ekonomiczne, a w szczególności przepisy hamujące możliwość swobodnej sprzedaży bawełny, która stanowi główne źródło dochodów dla połowy społeczeństwa Uzbekistanu. W artykule autor przedstawił działania pierwszego prezydenta Republiki Uzbekistanu Islama Karimowa i jego następcy Szawkata Mirzijoje-wa w kwestii podejścia do sektora uprawy bawełny. Rozdzielenie trzydziestu lat niepodległości miało na celu przestawienie długości procesu formowania się nieposłuszeństwa obywatelskiego względem ustawy ograniczającej wolnorynkowy handel bawełną. Artykuł porusza także temat wpływu czynnika zewnętrznego w postaci postawy Kazachstanu, który umożliwił łamanie obowiązującego porządku prawnego, a także znaczenie inwestycji szwajcarskich w uzbeckie włókiennictwo. We wnioskach końcowych autor stwierdził, że w Uzbekistanie rozpoczął się proces tworzenia społeczeństwa obywatelskiego i popularyzacja nieposłuszeństwa obywatelskiego. Potwierdził to, opisując zachowanie zarówno samej władzy, jak i społeczeństwa. Ukazał negatywny wpływ utrzymania monokultury bawełny po upadku Związku Radzieckiego na kondycję finansową społeczeństwa.

Słowa kluczowe: Republika Uzbekistanu, nieposłuszeństwo obywatelskie, bawełna, Islam

Change in the policy of the Uzbek authorities regarding cotton farming as a consequence of civil disobedience

Abstract: The article looks at the issue of civil disobedience in Uzbekistan. The aim of the article is to find an answer to the question of whether a civil society has emerged in Uzbekistan capable of influencing the ruling elite. The confirmation of this thesis was the history of the long-term struggle against the state monopoly on cotton trading, known as white gold. As the main source of the emergence of civil disobedience, the author adopted the economic issue, in particular the regulations that inhibit the possibility of the free sale of cotton, which is the main source of income for half of Uzbekistan's population. In the article, the author presents the actions of the first president of the Republic of Uzbekistan, Islam Karimov, and his successor, Shavkat Mirziyoyev, regarding the approach to the cotton farming sector. The separation of thirty years of independence was aimed at rearranging the length of the process of forming civil disobedience in relation to the law limiting the free-market cotton trade. The article also discusses the influence of an external factor in the form of Kazakhstan's attitude, which made it possible to break the current legal order, as well as the importance of Swiss investments in Uzbek textiles. In the final conclusions, the author states that the process of creating a civil society and popularizing civil disobedience began in Uzbekistan. He confirms this by describing the behavior of both the authorities and society. It shows the negative impact of maintaining the cotton monoculture after the collapse of the Soviet Union on the financial condition of the society.

Keywords: Republic of Uzbekistan, cotton, civil disobedience, Islam Karimov, Shavkat Mirziyoyev

Изменение политики узбекских властей в отношении хлопководства как следствие гражданского неповиновения

Аннотация: В статье рассматривается проблема гражданского неповиновения в Узбекистане. Цель статьи – найти ответ на вопрос, возникло ли в Узбекистане гражданское общество, способное влиять на правящую элиту. Подтверждением этого тезиса стала история многолетней борьбы против государственной монополии на торговлю хлопком, известную как белое золото. В качестве основного источника возникновения гражданского неповиновения автор принял экономический фактор. В частности, ограничения свободной продажи хлопка, который является основным источником дохода для половины населения Узбекистана. В статье автор представляет действия первого президента Республики Узбекистан Ислама Каримова и его преемника Шавката Мирзиёева в отношении к хлопководству. Разделение тридцатилетней независимости на этапы иллюстрирует медленный процесс формирования гражданского общества, катализатором чего стало несправедливое законодательство о свободной торговле хлопком. В статье также обсуждается влияние внешнего фактора в виде незаконной продажи хлопка в Казахстан и швейцарских инвестиций в текстильную промышленность Узбекистана, в изменении подхода власти к проблеме. В окончательных выводах автор констатирует, что в Узбекистане начался процесс создания гражданского общества и популяризации гражданского неповиновения. Он подтверждает это, описывая поведение власти и самого общества. Это показывает негативное влияние сохранения монокультуры хлопка после распада Советского Союза на финансовое состояние общества. В заключении автор дает оценку эффективности гражданского неповиновения и делает прогноз о возможности дальнейшего развития гражданского общества и общественных организаций в Республике Узбекистан.

Ключевые слова: Республика Узбекистан, хлопок, гражданское неповиновение, Ислам Каримов, Шавкат Мирзиёев

Bibliografia

- Ibragimova K., Shamudinova T., *Upravlenie irrigatsionnymi sistemami v Uzbekistane*, „Molodoy uchenyy” 2017, nr 10, s. 173–174.
- Kurbanova Z., *Khlopkovyy put Uzbekistana*, „MOSTY. Analitika i novosti o torgovle i ustoychivom razviti” 2017, nr 5, s. 31–34.
- Mingbaev N., *Uzbekskiy khlopk: ot Grazhdanskoy voyny v SShA do segodnyashnikh problem*, <https://caa-network.org/archives/7649>, inf. 13 II 2020.
- Saidakbarov K., Saidova D., *Napravleniya razvitiya selskogo khozyaystva v Respublike Uzbekistan*, „Innovatsionnaya ekonomika: perspektivy razvitiya i sovershenstvovaniya” 2014, nr 2 (5), s. 190–192.
- Arendt H., *Nieposluszeństwo obywatelskie*, [w:] *O przemocy. Nieposluszeństwo obywatelskie*, Fundacja Aletheia, Warszawa 1998, s. 153–154.
- Grabowska B., *Kilka uwag na temat nieposluszeństwa obywatelskiego*, „Ruch filozoficzny” 2007, nr 4, s. 615–625.

Macdonalds S., *Economic Policy and Cotton in Uzbekistan*, [w:] *A Report from the Economic Research Service/USDA*, 2012, p. 8.

Odszedł Karimow, odchodzi państwowy skup bawełny, <http://www.rynekwschodni.pl>, inf. 13 II 2020.

Uzbek Cotton Smugglers Targeted, <https://iwpr.net/ru/>, inf. 13 II 2020.

What does Uzbekistan export? (2017), <https://oec.world/en>, inf. 13 II 2020.

«*Khlopok prinets lish bedy i stradaniya*», – Mirzieev, <https://upl.uz>, inf. 12 II 2020.

Obem tenevoy ekonomiki otsenili v 45-46% ot VVP, <https://www.spot.uz/ru>, inf. 13 II 2020.

Pochemu Uzbekistan ne mozhet izbavitsya ot khlopkovogo proklyatiya, <https://carnegie.ru/>, inf. 13 II 2020.

POLOZhYeNIYe o poryadke osushchestvleniya obyazatelnoy prodazhi valyutnoy vyruchki ot eksporta i realizatsii khlopkovogo volokna predpriyatiyam respubliki, pererabatyvayushchim khlopkovoe volokno, a takzhe vydachi bankovskikh garantiy i otkrytiya rezervnykh akkreditivov po kontraktam na eksport khlopkovogo volokna", <https://lex.uz/ru/>, inf. 13 II 2020.

Prezident poruchil sokratit khlopkovye polya i razvivat zhivotnovodstvo, <https://www.uznews.uz/ru>, inf. 13 II 2020.

PRINUDITEL'NYI TRUD. Mozhet li Shveysariya pomoch sdelat uzbekskiy khlopok «chistym»?, <https://www.swissinfo.ch/rus>, inf. 13 II 2020.

Umida Akhmedova: za chto sudili uzbekskuyu zhenshchinu-fotografu?, <http://theopenasia.net/ru/>, inf. 13 II 2020.

Utverzhdena Strategiya razvitiya selskogo khozyaystva do 2031 goda, <https://www.gazeta.uz/ru>, inf. 13 II 2020.

Uzbekistansokrashchaetvyrashchivaniekhlopkadlyauvelicheniyaposevovprodovolstvennykhkultur, <https://regnum.ru/news/polit/1886113.html?fbclid=IwAR1aSpyAC1bs4XpBfNO-66d-H9kcL6770WMxWW4-jUxKg2EU4guSYLv0yEk>, inf. 13 II 2020.

Vlasti SShA udalili uzbekskiy khlopok iz spiska tovarov, proizvedennykh s ispolzovaniem detskogo truda, <https://www.currenttime.tv>, inf. 13 II 2020.

V Uzbekistane v 2016 godu ploschadi pod khlopchatnikom sokrashcheny na 30,5 tys. gektarov, https://nuz.uz/ekonomika-i-finansy/12856-v-uzbekistane-v-2016-godu-ploschadi-pod-hlopchatnikom-sokrascheny-na-305-tys-gektarov.html?fbclid=IwAR3O4Q4apNuObXilH8BTe_mBGVm4-QkpxY-1a7T00kKanPg72wbmMp_eirnc, inf. 13 II 2020.